

**ТУРК ВА ЎЗБЕК ДРАМАЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАДҚИҚИ
(Ҳалдун Танер, Асқад Мухтор ва Ўлмас Умарбеков драмалари мисолида)
Меҳринисо Мирахматовна КАЮМОВА**

Катта ўқитувчи

Тошкент давлат шарқшунослик университети, Тошкент, Ўзбекистон

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ТУРЕЦКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ДРАМЫ
(на примере драматических произведений Халдуна Танера, Аскада
Мухтара и Улмаса Умарбекова)**

Меҳринисо Мирахматовна КАЮМОВА

Старший преподаватель

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

**COMPARATIVE STUDY OF TURKISH AND UZBEK DRAMA
(on the example of the dramas of Khaldun Taner, Askad Mukhtor and Ulmas
Umarbekov)**

Mekhriniso Mirakhmatovna KAYUMOVA

Senior Teacher

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

UDC (УЎК, УДК):82.091: 82-
21:821.512.133:821.512.161

**For citation (иктибос келтириш учун,
для цитирования):**

Каюмова М.М. Турк ва ўзбек драмаларининг қиёсий тадқиқи (Ҳалдун Танер, Асқад Мухтор ва Ўлмас Умарбеков драмалари мисолида) // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2021. — № 4 (39). — Б. 143-154.

<https://doi.org/10.36078/1634116140>

Received: June 30, 2021

Accepted: August 17, 2021

Published: August 20, 2021

Copyright © 2021 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Аннотация. Мазкур мақолада турк ва ўзбек адабиётининг ёрқин намояндалари Ҳалдун Танер ва Асқад Мухтор, Ўлмас Умарбековнинг драматик асарлари қиёсий аспектда тадқиқ этилди. Драматургларнинг ижод йўли ҳақида ҳам қисқача маълумот берилди, уларнинг жанрдаги маҳорати асарлари таҳлилида очиқ берилди. Ҳалдун Танернинг “Кун одами” (“Günün Adamı”), “Кўзларимни юмиб, вазифамни адо этаман” (“Gözlerimi Kaparım, Vazifemi Yaparım”), “Тегирмон ҳамон айланар эди” (“Ve Değirmen Dönerdi”), “Ташқаридагилар” (“Dışarıdakiler”) сингари драмалари Асқад Мухторнинг “Самандар”, Ўлмас Умарбековнинг “Суд” номли драмалари билан қиёсланиб, муштарак жиҳатлари умумлаштирилди. Драмалардаги образлар олами, персонажлар характеридаги хусусиятлар ва сюжет воқеаларидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар ўрганилди. Мақолада ўзбек ва турк адабиётида акс этган турли мавзулар, кўтарилган ижтимоий муаммолар, инсон қалбидаги кечинмалар, халқ ҳаётидаги ижтимоий-маданий жараёнлар иккала миллатда ҳам муштараклиги таҳлил этилди. Чунки иккала халқ маданияти, санъати ва адабиёти бир-бирига яқинлиги билан ажралиб туради. Хусусан, драматик асарлардаги образлар ва сюжет тасвиридаги ўхшашлик ҳам бунинг яққол мисоли бўла олади. Таҳлилга тортилган драмалардаги қаҳрамонларнинг тақдири, ўй-фикрлари, вазият-ҳолатидаги умумийликлар қиёсланиши натижасида иккала халқ адабиётидаги муштарак жиҳатлар тадқиқ этилди.

Калит сўзлар: турк драматургияси; ўзбек драматургияси; қиёсий таҳлил; драматик жанр; қахрамон; сахна; кабаре театри; адабий таҳлил.

Аннотация. В статье в сравнительном аспекте исследуются драматические произведения выдающихся представителей турецкой и узбекской литературы Халдуна Танера и Аскада Мухтора, Улмаса Умарбекова. Дана краткая информация о творческом пути драматургов, а также анализ произведений, раскрывающих их жанровое мастерство. Был сделан сравнительный анализ драм Халдуна Танера «Человек дня» (“Günün Adamı”), «Я закрываю глаза и выполняю свой долг» (“Gözlerimi Kaparım, Vazifemi Yaparım”), «Мельница все еще вращалась» (“Ve Değirmen Dönerdi”), «Посторонние» (“Dışarıdakiler”), с драмами «Самандар» Аскада Мухтора и «Суд» Улмаса Умарбекова. Раскрываются образы и черты характера персонажей в драмах, а также сходство и различия в сюжетных линиях. В статье анализируются затронутые социальные проблемы, отраженные в произведениях вышеуказанных авторов узбекской и турецкой литературы, а также подчёркиваются сходство личных переживаний героев, общность культурных процессов в жизни людей обоих народов. Потому что культура, искусство и литература двух народов близки друг другу. В частности, наглядным примером является схожесть образов в драматических произведениях и сюжетах. В результате сопоставления судеб главных героев анализируемых драм, их мыслей, ситуаций, были подчёркнуты общие черты произведений узбекской и турецкой литературы.

Ключевые слова: турецкая драматургия; узбекская драматургия; сравнительный анализ; драматический жанр; герой; сцена; театр кабаре; литературный анализ.

Abstract. The article examines the dramatic works of prominent representatives of Turkish and Uzbek literature Khaldun Taner and Askad Mukhtor, Ulmas Umarbekov in a comparative aspect. Brief information about the creative path of playwrights, as well as the analysis of the works, revealing their genre mastery is given. A comparative analysis of Khaldun Taner's dramas “Man of the Day” (“Günün Adamı”), “I close my eyes and do my duty” (“Gözlerimi Kaparım, Vazifemi Yaparım”), “The mill was still spinning” (“Ve Değirmen Dönerdi”) , “The Outsiders” (“Dışarıdakiler”), with the dramas “Samandar” by Askad Mukhtor and “The Court” by Ulmas Umarbekov, has been carried out. The images and character traits of the characters in the dramas, as well as the similarities and differences in the plot lines are revealed. The article analyzes the social problems touched upon, reflected in the works of the above mentioned authors in the Uzbek and Turkish literature, and also emphasizes the similarity of the personal experiences of the heroes, the commonality of culture, art and literature in the lives of people of both nations. In particular, in the aspect of a graphic example of dramatic works and subjects. As a result of comparing the fate of the main characters of the analyzed dramas, their thoughts, situations, the common features of the works of Uzbek and Turkish literature were emphasized.

Keywords: Turkish theatre; Uzbek theatre; comparative analysis; drama genre; hero; stage; cabaret theatre; literary influence.

XX асрнинг 70-йилларидан эътиборан замонавий турк драматургиясида реалистик анъаналар изчил давом этиши билан бирга янги шаклий изланишлар ҳам кўзга ташланди. Турк драматургиясида

инсон маънавий олами, дунёқараши ва туйғуларини бадиий акс эттириш тамойиллари янгилашиб, ички оламнинг бадиий талқин этиш тамойиллари илгари сурила бошлади. Образлар ва мавзулар кўламининг янги талқин этилиши драма жанрининг тараққиётида муҳим аҳамият касб этди. Мазкур мақолада жанр тараққиётига ўз хиссасини қўшган ўзбек ёзувчилари Асқад Мухтор ва Ўлмас Умарбеков ҳамда замонавий турк драматургиясининг таниқли вакили Ҳалдун Танер драмаларини тадқиқ этишни мақсад қилдик. Бу адибларнинг услуби ва қаҳрамон яратишдаги ўхшашлик ва яқинлигини киёсий таҳлил асосида ўрганишга ҳаракат қилинди.

Ўзбек драматурглари Асқад Мухтор ва Ўлмас Умарбековнинг драмаларини таҳлил қилишдан аввал уларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот беришни лозим кўрдик. Ўзбек ёзувчиси А. Мухтор — носир, шоир, драматург, моҳир таржимон ва Ўзбекистон халқ шоири. Адиб 1973 йилда “Чинор” романи учун Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофотиغا сазовор бўлган. А. Мухтор 1920 йил 23 декабрь куни Фарғонада темир йўлчилар оиласида дунёга келган.

У болалигида 11 ёшида етим қолиб, болалар уйида тарбияланади. 1938 йил мактабни тамомлагач, Ўрта Осиё давлат университетига ўқишга топширади. Асқад Мухторнинг Тошкентга кўчиб ўтиши унинг ижодида янги саҳифа очилишига сабаб бўлди. У республиканинг марказий нашриётларида бўлим мудири, масъул котиб лавозимларида ишлаган: 1960-1965 йиллар – “Шарқ юлдузи” журнали, 1969 йилдан “Тулистон” журнали бош муҳаррири.

1938 йилдан унинг асарлари нашр этила бошлаган.

А. Мухторнинг “Туғилиш” (1961) романида ёшларнинг йирик қурилишлардан биридаги иштироки ҳақида ҳикоя қилинади. “Давр менинг тақдиримда” (1964) – икром-роман бўлиб, унда яратувчи инсон ва курашчи замондош тимсоли гавдаланади. “Қорақалпоқ қиссаси” (1958) ҳамда “Мангуликка дахлдор” дostonларида (1969) Асқад Мухтор тарихий мавзуларга юзланади, қаҳрамонлик характерининг шаклланишини кўрсатади.

У бир қатор адабий-танқидий асарлар муаллифи. Софокл, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, М. Горький, В. В. Маяковский, А. А. Блок, Т. Г. Шевченко, А. Корнейчук ва бошқаларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган (16, 232).

Асқад Мухтор 1997 йил 17 апрель куни вафот этган.

Ёзувчининг насрдаги ижоди гўё шеърятининг давомидек туюлади. Шеърларига хос фалсафий ўйчанлик, мушоҳадакорлик, масаланингмоҳияти билан қизиқиш, шафқатсиз реализм ва романтик рух, тасвирдаги аниқлик, метафоризм, символика, заминга яқинлик, сўзлаш тарзидаги сокинлик ва хаёлий парвоз — барчаси насрийасарларига ҳам кўчиб ўтган. Адибнинг қатор драма ва романларини яхши шеърлари сингари ўзбек адабиётида шакл жиҳатидан ҳамўзига хос янгилик бўлди. Ижодкорнинг драма ва романлари орқали ўзбек насрининг ифода кўлами кенгайди; адиб ўзбекнасрига мушоҳадаларга бой, романтик жило билан йўғрилган ўзигахос реалистик услубни олиб кирди; реализм асосида миф, афсона, притча-ҳикоялар тажрибасини ўзлаштиришнинг яхши намунасини берди.

Ижодкор ҳақида унинг шогирди Ўзбекистон халқ ёзувчиси Эркин Аъзам шундай фикрларни билдиради: “Асқад Мухтор – серкирра ижодкор. Носир сифатидаги фаолияти – Асқад Мухторнинг бир қирраси. Шоир сифатида ҳам жуда гўзал шеърлар ёзганки, бу

унинг иккинчи кирраси. Асқад Мухтор моҳир драматург ва публицист ҳам эди. Бу ижодкорнинг яна бир кирраси. У кишининг таржимонлик, муҳаррирлик ва бошқа фаолият йўналишлари ҳам бор. Айтинг-чи, XXI аср ўзбек китобхони учун Асқад Мухторнинг қай бир кирраси қадрли, аҳамиятли? Бундай савол беришимга сабаб — баъзан Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Ғафур Ғулом, шу жумладан, Асқад Мухтор каби серқирра адиблар ижодига баҳо беришда улар яшаган мураккаб давр унутилиб қўйилади...” (12, 49).

Асқад Мухтор драматургиясининг мавзу мундарижаси ранг-баранг, қаҳрамонлари хилма-хил. Бироқ асарлари марказида меҳнат мавзуси, замондошлари — XX аср кишилари образи туради.

Асқад Мухтор биринчи бўлиб ишчилар синфи мавзусини кўтарган ёзувчилардан биридир. Муаллиф “Самандар”, “Зар қадри”, “Тонг билан учрашув”, “Яхшиликка яхшилик”, “Мардлик чўққиси” сингари драмалари билан ўзбек адабиётини бойитишга катта ҳисса қўшди. Асқад Мухтор “Самандар” драмасида ҳақиқий истеъдод эгасининг қувонч ва изтиробларга тўла ҳаётини, бу йўлдаги баъзи нохуш зиддиятлар ҳамда нопок кишининг нопок руҳий дунёсини танқид қилса, “Зар қадри” тарихий асарида халқ руҳий қудратининг бекиёслиги, унинг ҳаётбахш сарчашмалари ҳақида бадий мулоҳаза юритади. “Тонг билан учрашув” драмасида эса арзимасдек туюлган хатоликнинг фожиали оқибати натижасида ички зиддиятлар тўлғоғида қийналган шахсининг ўз-ўзини топиш жараёни кўрсатилган.

Ўлмас Умарбеков ижоди ҳақида ҳам қисқача маълумот берсак. У 1934 йил 25 январда Тошкент шаҳрида туғилган. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1992). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1984). Ўрта Осиё университетининг филология факультетини тугатган (1956). Илк китоби — “Ҳикоялар” (1958). “Хатингни кутаман”, “Юрак сўзлари” (1960), “Бобоёнғоқ” (1961), “Юлдузлар”, “Менга ишонмайсанми?” (1962), “Ҳаёт абадий” (1964), “Чарос” (1966), “Кўприк” (1968), “Болгар қўшиқлари”, “Олтин япроқлар” (1972), “Қиёмат қарз” (1976, шу ҳикоя асосида сахна асари ҳам бор), “Ер ёнганда” (1993) каби ҳикоя тўпламлари нашр этилган. У “Одам бўлиш қийин” (1970), “Фотима ва Зухра” (1994) романлари ҳамда “Севгим — севгилим” (1963), “Кимнинг ташвиши йўқ” (1965), “Уруш фарзанди” (1972), “Ёз ёмғири” (1973), “Оқ қалдирғоч” (1974) сингари қиссалар муаллифи. Ёзувчининг бир қанча драмалари китобхон ва томошабинлар кўнглидан алоҳида жой олган. Булар “Суд” (1970), “Оқар сувлар” (1971), “Тухмат” (1987), “Оқсоқол” (1991), “Ўзинг учун ўл етим” (1992), “Қиёмат қарз” (1974), “Шошма кўёш” (1977), “Кузнинг биринчи куни” (1979), “Аризасига кўра” (1981). “Қизимга мактублар” (“Мангу ҳаёт бўсағасида”) деб номланган публицистик асари ҳам бор. Ўлмас Умарбеков 1994 йил 10 ноябрда Тошкентда вафот этган. У Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1980).

Оддий журналистликдан иш бошлаган Ўлмас Умарбеков бу йиллар давомида республика радиосида муҳаррир, бош муҳаррир бўлиб ишлади. 1971–1974 йилларда эса Узкомпартия Марказқўмида аввал маданият бўлимида инструктор, сўнг радио, телевидение секторининг мудирини бўлиб хизмат қилди. Қарийб ўн йилга яқин “Ўзбекфилм”га бошчилик қилди. 1982 йилга келиб, Ўзбекистон маданият вазирининг ўринбосари, кейинроқ вазир бўлиб фаолият кўрсатди. Кўп ўтмай у Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасига раис (1985) этиб сайланди. Айни чоғда Осиё ва Африка ёзувчиларининг бирдамлик қўмитасининг раиси, Ўзбекистон республикаси Олий Кенгаши ноиби

этиб сайланди. Ниҳоят, 1989–1991 йилларда у Республика Вазирлар маҳкамаси раисининг ўринбосари бўлиб ишлади.

У қайси жабҳада, нима ишда ишламасин, ижоднинг қайси турида, қайси мавзуида асар яратмасин, ҳамиша ўз эли, юрти ғами билан яшади. Улар елкасидаги турмуш юкини енгиллаштиришга интилди. Айниқса, бадиий асарларида хоҳ у ҳикоя, хоҳ қисса ёки роман бўладими, хоҳ сахна асари бўладими, ҳамма-ҳаммасида инсонлардаги маънавий-ахлоқий фазилатларни ардоқлашга, улуғлашга интилиб келди, халқ ёзувчиси даражасига кўтарилди. Бу ҳар бир ижодкор учун катта бахт, ҳаёт ва ижод олдидаги мақсади ҳамдир. Ўлмас Умарбеков ҳам шундай бахт куши кўнганлардан биридир.

Турк драматурги Ҳалдун Танер ҳам ўзбек драматурглари Асқад Мухтор ва Ўлмас Умарбековлар сингари жуда серқирра санъаткор. У уста ҳикоянавис, моҳир публицист ва танқидчидир. Лекин уни дунёга танитган асарлари, бу эпик драмалари ва кабаре театридир. “Бертольд Брехтнинг издоши бўлган Ҳалдун Танер илк бор унинг эпик театри анъаналарини турк миллий театрига татбиқ этди (“Keşanlı Ali Destanı” ва “Gözlerimi Kararım Vazifemi Yararım” пьесаси)” (18, 21), — деб таъкидлайди рус олими Л. Н. Старостов. Драматургнинг “Keşanlı Ali Destanı” (“Кешанлик Али достони”), “Gözlerimi Kararım Vazifemi Yararım” (“Кўзларимни юмиб, вазифамни адо этаман”, 1964), “Zilli Zarife” (“Шаддод Зарифа”, 1966), “Sersem Kocanın Kurnaz Karısı” (“Бефаросат эрнинг айёр хотини”, 1971), “Ayışığında Şamata” (“Ой нуридаги шовкин”, 1977) сингари пьесалари дунё томошабинлари кўнглидан жой олган.

Ҳалдун Танер ва кабаре театри хусусида Т. Шевченко номли Киев миллий университети туркология кафедраси доценти И. В. Прушковская шундай фикр юритади: “Миллий театр ва замонавий дунё драматургиясининг уйғунлашуви турк драматургиясида сиёсий драма жанрининг юзага келиш спецификасини белгилайди. XX асрнинг 60-йилларида Ҳалдун Танер бошчилигида “Туяқуш” номли кабаре театрига асос солинди. Бу театрда янги жанрдаги пьесалар сахналаштирилди эди: шаклан — халқ ўйини, мазмунан — сиёсий ва ижтимоий воқеликдаги унсурлар устидан аччиқ кулиш. Шу тариқа 60-йилларда Бертольд Брехтнинг “эпик театр” назарияси ва янги театр шакллари излаш турк драматурглариининг халқ драмаси анъаналарига қизиқишини кучайтирди” (15, 29).

Кабаре учун ёзилган пьесалар орасида энг машҳури “Vatan Kurtaran Şaban” (“Ватанни қутқарган Шабан”, 1967) асари ҳисобланади. Илк бор 1 октябрь 1967 йилда Четин Ипеккая томонидан сахналаштирилган бу мусиқий пьеса яна тўрт юз қирқ тўққиз марта сахна юзини кўрган. Шунинг учун ҳам бу асар турк томошабинлари онгида кабаре пьесаларининг энг ёрқин намунаси сифатида гавдаланади.

1950 йиллар Туркияда сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар оғир кечгани, бунга параллел равишда адабиётда ҳам ўтмиш билан ҳисоблашиш, Ғарб таъсири остида янгиланиш жараёни кузатилади. Ҳалдун Танер асарларида ижтимоий ўзгаришларга ҳам катта аҳамият қаратган. Ижодкор ижтимоий, сиёсий, иқтисодий қонунларга параллел тарзда ўзгарган турк жамиятининг ҳолатини акс эттиради. Ёзувчи бу ўзгаришнинг турк жамиятида юзага келтирган турли салбий ҳолатлари ҳақида маълумот беради. Ғарб маданияти ва санъатининг бундай ўзгаришни қандай ўтган, деган саволга жавоб қидиради ва бу ўзгариш асносида оқсаган жиҳатларни ҳажвий йўл билан танқид қилади.

Драмаларида ижтимоий ўзгаришнинг маънавий томонини оғрикли нуқта сифатида акс эттиради.

Ҳалдун Танернинг ижоддаги ютуғи ғайритабиий вазиятларни, воқеаларни ва инсонларни тасвирлашда эмас, балки кичик инсонлар ҳаётини акс эттиришдадир. У ҳикоя қилмоқчи бўлган мавзунини инсонга аҳамият қаратмагандек ҳолатда ҳикоя жараёнида шундай ўзгариш ясайдики, худди китобхон ёзувчи шахсиятини унутиб воқеалар ичига шўнғиб кетади.

Ҳалдун Танер турк театрига танқид қилувчи ақл ва хур фикрлашни олиб кирган инсондир. Унинг асарларини ўқиган ҳар бир киши, асар қаҳрамонларида ўзини танқид қилади. Ўзини фикрлашга, фикрларидан маъно чиқаришга ва чиқарган маъно орқали тўғри йўл танлашга интилади. Ҳалдун Танер қаҳрамонларининг ички дунёсини, руҳиятини моҳирлик билан тасвирлайди. Баъзан уларнинг устидан кулади, баъзан уларга жуда ачинади. Ҳар икки ҳолатда ҳам асарлари орқали, етишиб келаётган ёш авлодни тарбиялашга ҳаракат қилади (13, 254).

“Танер пьесаларида коррупция, урбанизация, танқид, алдамчилик ва низолар мавзуси биринчи ўринга чиқди. Театр сахнасига драматик асарлар билан кириб келган Танер эпик театр билан давом этди ва кабаре театри билан адабиётимизда янги поғоналарни очди. Театрларида ҳазил ва кинояни ҳам биринчи ўринга қўйган муаллиф жамиятимиз муаммоларини киноя билан тилга олади. Асарларида тарихдан узоқлашмаган бу муаллифнинг барча саъй-ҳаракатлари ўзи яшаётган мамлакат демократиясига ўз ҳиссасини қўшишдир”, — деб таъкидлайди Ҳалил Адияман (1, 4).

Ҳалдун Танер ўз асарларида ўзбек халқига жуда яқин бўлган, халқнинг тушуниши осон бўлган, қуйидаги масалаларни ва фикрларни баён қилган:

- шахснинг жамиятдаги яшаш ва кураш тарзлари;
- жамиятдаги камчилик ва нуқсонларни мизаҳ (сатира) усулидан фойдаланиб тушунтириш;
- эски дунё ва янги дунё яшаш тарзида аросатда қолган кишиларни танқид қилиш;
- “кўрмаганнинг кўргани курсин” зайлида кун кўрувчи инсонларни танқид қилиш;
- жамиятдаги турли табақага оид инсонлардан танлаб олинган инсонларнинг иккиюзламачилик, товламачиликларини очиб бериш.

Одатда, ҳар бир асарнинг асосий мазмуни ва ғояси асосан бош қаҳрамоннинг қиёфасида мужассамлашади. Асқад Мухтор ва Ўлмас Умарбеков ҳамда Ҳалдун Танер сахна асарларидаги бош қаҳрамонлар ҳам муштарак мазмун, муштарак ғоя асосида туғилгани кўринади. Қаҳрамонлар руҳиятида кечаётган ички кечинмалар тасвири бир-бирига ўхшаш қиёфаларда намоён бўлади. Хусусан, Асқад Мухтор ҳамда Ҳалдун Танер ижодида ҳам раҳбар ходим образининг ёрқин тасвири акс эттирилади. Асарларда муаллифлар юқори мансабдаги шахс образининг характериға хос хусусиятларни секин-асталик билан ёритиб борадилар. Айтмоқчи бўлган фикрларини бу образ воситасида ифодалайдилар. Раҳбар образининг ички қиёфаси ўзбек ёзувчиси Асқад Мухторнинг “Самандар” номли саккиз пардали пьесасида бош қаҳрамон Самандар Саидов образи орқали очиб берилган. Қаҳрамон — жуда катта заводнинг директори, ўз ишининг устаси, олим, ўта масъулиятли, фидойи, инсонпарвар, оилапарвар шахс сифатида акс эттирилган. Асарда Самандарнинг болаликдан бирга бўлган синфдош

дўсти, айна пайтда ўринбосари Ҳамдамов ҳасад ва хусумати туфайли узоқ йиллар давомида унга зимдан қарши бўлиб, оёғига болта уриб келади: тухмат қилиб қаматади, севгилисидан ажралишига сабаб бўлади, орқасидан иш қилиб, лавозимдан четлаттирилишига ва сал қолса, давлат бюджетидан жуда катта миқдордаги пулнинг беҳуда сарфланганликда айбланиб, яна жинойий жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади. Ҳатто ўзи ўзлаштирган пул маблағларини ҳам директорнинг номига ёздиради. Аммо ҳақиқат қарор топиб, Самандарнинг ихтироси жаҳон миқёсида тан олингач, унинг севгилиси райком бошлиғи Марям Москвада вазир ҳузурига кириб, буни исботлагач, ҳамма нарса ўз ўрнига тушади.

Худди шундай раҳбар образининг қиёфаси турк ёзувчиси Ҳ. Танернинг “Кун одами” (“Günün Adamı”) номли тўрт пардали илк драмасида кўзга ташланади. Ёзувчи драмани зиёли, масъулиятли, виждонли, ҳалол инсон профессорнинг муҳолиф партия депутатлиги номзодлигига қўйилиб, сўнг эса вазирлик лавозимини эгаллаганлиги баёнидан бошлайди. Профессорнинг бу лавозимни эгаллашини унинг ассистенти доцент истамайди ва доим унга қаршилиқ қилиб келади. Профессорнинг оила аъзолари қилган хатолар туфайли доцент профессорни шантаж қилиб келади. Атрофидагиларни унга қарши қўяди. Профессор ўз ишига доим виждонан ҳалоллик билан ёндашишга ҳаракат қилади, уруғ-аймоқчилик ва таниш-билишчиликдан йироқ бўлади. Билим одами сиёсатда ўта қийналади ва охири ҳаётига қасд этишга қарор қилади. Бахтига бу воқеа содир бўлмайди.

Кўриниб турибдики, иккала драмада ҳам раҳбар образи ҳалол, билимли, матонатли, ўз ишига масъулиятли шахс сифатида талқин этилади. Бошига кулфат тушганда, атрофдагилари хиёнат қилганда, душманларининг уларга қарши қилган ҳаракатларига бардош бериб, тўғри йўлдан асло адашмайдилар.

Асқад Мухторнинг “Самандар” драмасидаги сингари икки болаликдан бирга ўсган шахснинг ўзаро қарама-қарши қўйилиши Ҳалдун Танернинг “Кўзларимни юмиб, вазифамни адо этаман” (“Gözlerimi Kararım, Vazifemi Yaparım”) номли пьесасида ҳам кўриш мумкин. Бу асарда Виждани ва Эфруз образларининг ҳаёти узоқ давр мобайнида қиёсланади, айёр ва устамон Эфруз доим осонлик билан ноқонуний йўллар-ла муваффақиятга эришса, соддадил Виждани ҳаётда қўп қийинчиликларни бошидан ўтказди. Буни қуйидаги суҳбат парчасидан ҳам билиш мумкин:

Vicdani: Demek artık yurduna mecliste hizmet edeceksin. Bravo.

Efruz: Hayır Vicdani. Hakkımda on iki icra, dokuz haciz, iki tevkif kararı vardı, şirketin hesaplarında. Sırf dokunmasınlar diye mebus oldum (6,86).

Адабиётшунос Шара Сайин Танер драмасидаги Виждани ва Эфруз образларига шундай баҳо беради: “Gözlerimi Kararım, Vazifemi Yaparım” adlı oyununda Haldun Taner, özgür düşünmenin gereksizliğine inandırılmış, kendisine gelenek ve tek doğru olarak sunulan ‘kalıp’ların baskısıyla yaşayan “uysal delikanlı”, “örnek talebe”, “model vatandaş” VİCDANİ tipini oluşturur. Vicdan ve düşünme özgürlüğünden yoksun, birey olmaktan uzak Vicdani’lerin edilgenlikleri beslendiği sürece, çıkarıcı Efruz’ların ne denli güçlenebileceklerini bir yandan gülerken öte yandan içimiz burkularak izleriz” (3, 29).

Иккала асарда ҳам ўзаро қарама-қарши қўйилган образларнинг бир-бирига тухмат қилиб, қамалишига сабаб бўлганини кўришимиз мумкин.

“Самандар”да Самандар ва Ҳамдамовнинг бош қаҳрамон оғир вазиятга тушган вақтидаги суҳбатида Ҳамдамовнинг нақадар тубан эканлиги намоён бўлади:

С а м а н д а р: Комиссия мени қидирса, сизнинг нима ишингиз бор, Ҳамдамов? Умуман, сиз бир умр менинг атрофимда ўралашдингиз, орқамдан худди соядек судралиб юрибсиз, нима керак сизга?

Ҳ а м д а м о в: (*ўзидан мамнун, жилмайиб, у ёқдан бу ёққа юради*). Менга нимаики керак бўлса, ҳаммасига эришдим: мана сен ётибсан, мен тепангда турибман.

С а м а н д а р: Менга қара, сен Сольери бўлолмайсан, чунки мен Моцарт эмасман. Гапнинг лўндасини гапир, нима керак?

Ҳ а м д а м о в: Лўндаси шуки, мен сени, ўша мактабда ўқиб юрган пайтимизда, болалигимиздаёқ ёмон кўрар эдим. Омадинг бор эди, яхши ўқир эдинг, муаллимлар сени эркалатар, қизлар бўлса, атрофингда гирдикапалак эди. Менга алам қилар эди. Алам кемирди мени, тушунасанми? Ҳар қадамда оёғингдан чалсам дер эдим... Сен бор жойда олам тор эди. Кейин мен... Мен сени қаматтим. Мен сени Марямдан жудо қилдим. Лекин сен ҳар сафар қалқиб чиқавердинг. Мен ҳам чарчамадим. Мана, ахири, тепангда турибман! Сен тугагансан, Самандар! Мен эса — бахтиёрман!

Иккала драма ҳам қаҳрамонларнинг ҳаётининг узоқ даврини акс эттиради: болалиқдан етукликка қадар (Самандар асарда 50 ёш деб келтирилган).

Шунингдек, Ҳалдун Танер ижодида асосий мавзулардан бири ижтимоий мавзу бўлиб, бир қанча драмаларида оилавий муносабатларакс эттирилган. Бундай драмалари орасида “Тегирмон ҳамон айланар эди” (“*Ve Değirmen Dönerdi*”) номли уч пардали асари машҳур. Асар сюжети Кушат исмли расом йигитнинг Фестекизлар оиласига ичкүёв бўлиши билан бошланади.

Ve Değirmen Dönerdi alışılmış, tekdüze, yavan düzeni içinde Festekiz ailesinin kentsoylu yakasına, öteki yakadan ressam Küşat bir evlenme ile içgüveyi gelir. O da Festekizlere döner. Maddi durumu düzelmiş, ama sanatı, yaratıcılığı kurumuştur. Yeniden kendi yakasına dönmek için bir çaba gösterirse de Festekizliği üzerinden atamaz; bu, artık sanatına sinmiştir. Yarışmayı kazanamaz; canına kıyar (2, 537).

Фаҳрунниса ва Кушат бу оиланинг уйига кўчиб келганига олти ой бўлганди. Кушат Фестекизлар оиласига ҳар жиҳатдан ўхшаш бўлишни бошлайди, чунки у бу оиланинг ичкүёви сифатида оиланинг барча ғалати анъана ва қоидаларига бўйсунушга мажбур. У энди аввалгидай расм чизмайди. У расомлигини қилиш учун жой қидиради, лекин расм чиза олмайди.

Бир куни дўсти Азат Кушатнинг олдида ташриф буюрганида, бир кўрик-танлов ҳақида гап очади. Кўрик-танловга озгина вақт қолгани сабабли Кушат ҳавотирга тушади.

Воқеалар ривожини шу танловга тайёргарлик билан давом этади. Кушат ниҳоят ўзига расм чизиш учун жой, яъни Фестекизлар оиласи учун хосиятсиз ҳисобланган тегирмонни танлайди. Танлов учун расм чизади, лекин ғолиб бўла олмайди. Тегирмонга унинг олдида тез-тез эски дўстлари келиб туришади. Улар орасида Серап исмли қиз ҳам бўлади. Бир қанча вақтдан сўнг Кушат уни севиб қолиб, уйланишга қарор қилади. Аммо Серап бир вақтнинг ўзида ҳам Кушатга, ҳам Азатга умид бағишлайди.

Мусобақадаги мағлубият Кушатнинг Серап ва Азат ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши ва конфликтга сабаб бўлади. Азат Фахруннисанинг қилмишларини ошкор қилгач, Кушат Фахруннисадан ҳам ҳафсаласи пир бўлиб, ўз жонига қасд қилишга қарор қилади. Фестекизлар оиласи вақтида етиб келиб, Кушатнинг ҳаётини сақлаб қоладилар.

Асарда санъат одами бўлган Кушатнинг сезимларида оилавий муаммолари туфайли рўй бераётган ички руҳий ғалаёнлар ташқаридан сезилмайди, аммо персонаж хиссиётини мувозанатдан чиқариб, унга тинчлик бермайди. Ақл билан билиш, тил билан шарҳлаш қийин бўлган бу жараённинг мунтазам давом этиши кишини ҳаёт ё мамотдан бирини танлашга мажбур қилади. Натижада Кушат оилавий моjarолар таъсирида санъатдан ҳам йироқлашиб, доимий безовталиқ қаҳрамон вужудини чулғаб олади. Собиқ севгилиси Серап билан муносабатларни тиклашга ҳаракат қилади. Лекин бу ҳаракатлари зое кетади.

Асар бахтли якун билан якунланди, Фахрунниса ва Кушат Фестекизлар оиласида яшашга қарор қилишади.

Шунга ўхшаган ижтимоий мавзунинг ёритилишини ўзбек ёзувчиси Ўлмас Умарбековнинг “Суд” номли икки пардали драмасида ҳам кўришимиз мумкин. Асарнинг бош қаҳрамони Шухрат Қосимов суд залида 17 ёшли таниши Замира Муродованинг қотиллигида айбланмоқда.

Шухрат 7 ёшида етим қолиб, болалар уйида тарбияланади. Мактабни тугатгач, уни отасининг дўсти академик У. Толипов ўз тарбиясига олади, таълим беради, ишга олади. У. Толипов Шухратнинг кизи Раҳима билан тақдирини бирлаштирмоқчи бўлиб, розилигини сўраганда, йигит ҳурмат ва қарздорлик ҳисси туфайли рози бўлади. Ваҳоланки, унинг қалбида болалар уйида бирга улғайган Муҳаббатнинг севгиси бор эди. Муҳаббат ҳам Шухратга аччиқ қилиб, бошқасига турмушга чиқиб, ажралишиб ҳам олади. Муҳаббат узоқ сафарга кетиш олдиан Шухрат билан сўнги бор кўришиш мақсадида уни учрашувга чақирган кечада Замира исми таниш кизининг қотиллиги содир бўлади. Тасодифан қиз билан ўлими олдиан учрашган Шухратга айб тушиб, ҳибсга олинади. Лекин судда хотини, қайнотаси олдида ўша масъум кечада қаерда бўлганлигини айтиб, ўзини оқлай олмайди. Оила қадрияти, ор-номус устунлик қилади. Асар сўнгида воқеалардан хабар топган Муҳаббат судда гувоҳлик бериб, Шухратнинг айбсизлиги исботланади.

Иккала асарда ҳам хотинининг оиласига қарам бўлган эркакнинг руҳий кечинмалари, ички ғалаёнлари акс эттирилади. Бу образлар оилавий бахтни тўлақонли туйиб яшамайдилар. Кўнглининг тубида қайнотаси олдидаги қарздорлик ва собиқ севгилисига муҳаббат ётади. Гўё булар ноиложликдан турмуш қургандек. Лекин иккала асар сўнгида ҳам қаҳрамонлар оиласидан воз кечмайди.

Хусусан, Ҳ. Танернинг бошқа драмаларида ҳам ўзбек драматурглари қаҳрамонлари сингари руҳий кечинмалар, хаёллар босимида тасвирланган қаҳрамонлар кузатилади.

Турк ва ўзбек халқининг ижтимоий ҳаётидаги нуқсонлардан, бойликнинг инсон бахти ва муҳаббатидан устун кўйилишини танқид остига олишни Танер драмалари ва ўзбек драмаларида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, Танернинг “Ташқаридагилар” асарида Юмни амакининг набираси Айнурнинг бойлик эвазига севмаган кишисига турмушга беришни хоҳлаган поччаси Нежати қоралангани сингари, Ўлмас Умарбековнинг “Суд” номли асарида 17 ёшли Замиранинг

онаси қўшнисининг гапига кириб, ўзи ҳатто танимайдиган топармон-тутармон савдогар йигитга узатмоқчи бўлгани асарда қизнинг фожеаси билан тугайди.

Ҳ. Танернинг Б. Брехт анъаналарига кўра ёзилган эпик драмаларининг асосий мавзуси мамлакатда мавжуд сиёсий тузумни танқид остига олиш, аччиқ кулгуга асосланган траги-комедиялар ҳисобланади. Буларга “Эшакнинг сояси”, “Кўзларимни юмиб, вазифамни адо этаман”, “Кешанлик Али достони”, “Ватанни қутқарган Шабан” каби сахна асарларини киритиш мумкин. Бундай танқидни ўзбек драматурги Шароф Бошбековнинг “Темир хотин” асарида кўришимиз мумкин.

Кўринадик, Танернинг дастлабки драмаларидаги реал ҳаёт тасвири кейинги асарларида тараққий топиб борди. Ҳаётда эзилган, чорасиз, турли келишмовчиликлар туфайли ёлғиз қолган ва одамларга бегоналашиб бораётган, мақсадсиз ва тушқун кайфиятли қаҳрамонлар ёзувчининг ўша даврлардаги руҳий ҳолатини акс эттирган.

Умуман олганда, замонавий ўзбек ва туркдраматургиясида инсон қалби, онг-у шуури, руҳий ҳолатига оддий ҳодиса сифатида қаралмайди. Инсон қалбидаги улкан орзу-истакларни, ундаги ўтмиш ва бугунни драматик жанр моҳиятида акс эттириш, қалбадаги кучли ҳис-ҳаяжонларни бир лаҳзалик лавҳада ифодалаш эса ҳамма ёзувчида ҳам бирдек кўринмайди. Бу эса драма ижодкорларидан жуда катта тажриба ва маҳорат талаб этади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўзбек ва турк адабиётида акс этган турли мавзулар, кўтарилган ижтимоий муаммолар, инсон қалбидаги кечинмалар, халқ ҳаётидаги ижтимоий-маданий жараёнлар иккала миллатда ҳам муштаракдир. Чунки иккала халқ маданияти, санъати ва адабиёти бир-бирига яқинлиги билан ажралиб туради. Хусусан, драматик асарлардаги образлар ва сюжет тасвиридаги ўхшашлик ҳам бунинг яққол мисоли бўла олади. Таҳлилга тортилган драмалардаги қаҳрамонларнинг тақдири, ўй-фикрлари, вазият-ҳолатидаги умумийликлар қиёсланиши натижасида иккала халқ адабиётидаги муштарак жиҳатлар тадқиқ этилди. Драматурглар услубидаги ўзига хосликларнинг яқинлиги ҳам кашф этилди. Жумладан, бугунги кунда иккала халқнинг дўстона муносабатлари, адабий алоқалари кенгайиб бормоқда. Бу борада келажакда адабий алоқаларни янада кенгайтириш мақсадида ижодкорлар асарларини кенг тарғиб этиш, муштарак жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Adıyaman, Halil, Haldun Taner Hayatı, Sanatı ve Eserleri. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2012. 419 s.
2. And, Metin, Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu (1923-1983), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, 708 s.
3. Sayın, Şâra, “Haldun Taner ve Hoşgörü”, Milliyet Sanat, 145, 1 Haziran; 1986, s.29.
4. Taner, Haldun, Dışardakiler, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, 160 s.
5. Taner, Haldun, Eşeğin Gölgesi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, 104 s.
6. Taner, Haldun, Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1979, 160 s.
7. Taner, Haldun, Günün Adamı, Necdet Sander Yayınları, İstanbul, 1953, 160 s.

8. Taner, Haldun, Keşanlı Ali Destanı, Bilgi Yay., Ankara, 1989a, 1964, 159 s.
9. Taner, Haldun, Vatan Kurtaran Şaban, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989, 106 s.
10. Taner, Haldun, Ve Değirmen Dönerdi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, 156 s.
11. Yüksel, Ayşegül, Haldun Taner Tiyatrosu, Bilgi Yay., Ankara, 1986a, 232 s.
12. Ҳасанова Б., Танти кўнгилнинг ўқинчлари // Ёшлик, 2017, 4-сон, Б.49.
13. Елўқ С., Кенжаева П. Кутилмаган меҳмон. — Тошкент: Akademi nashr, 2011. — 320 б.
14. Мухтор Асқад. Тонг билан учрашув. — Тошкент: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. — 326 б.
15. Прушковская И.В. История развития турецкой авторской драмы (Республиканский период до 1980 г.). — Киев: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, 2014. — С. 29–32.
16. Мирвалиев С., Шокирова Р. Ўзбек адиблари. — Тошкент: Гафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2016. — 232 б.
17. Умарбеков Ўлмас. Сайланма. Учтинчи жилд. Драмалар. Қиссалар. — Тошкент: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. — 319 б.
18. Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. — 288 с.

References

1. Adiyaman, Khalil, *Haldun Taner Hayati, Sanati ve Eserleri. Doktora Tezi* (Haldun Taner Life, Art and Works), Doctoral Thesis, Ankara University, Ankara, 2012, 419 p.
2. And, Metin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu (1923-1983)* (Republican Period Turkish Theater(1923-1983)), Cultural Publications of Turkish Ish Bank, Ankara, 1983b, 708 p.
3. Hasanova B., *Yoshlik*, 2017, No. 4, p.49.
4. Khaldun Taner. Favorites. Novels and journalism, Moscow, The main edition of oriental literature of the publishing house "Nauka", 1984, 288 p.
5. Mukhtor Askad. *Tong bilan uchrashuv* (Meeting with the morning), Tashkent: Gulom Publishing House of Literature and Art, 1987, 326 p.
6. Prushkovskaya I.V. The history of the development of the Turkish author's drama (Republican period until 1980), Kiev, Taras Shevchenko National University of Kiev, 2014, pp. 29-32.
7. Mirvaliev S., Shokirova R.. Uzbek writers. Gafur Gulom Publishing House of Literature and Art. Tashkent-2016, 232 p.
8. Sayin, Sharar, *Haldun Taner ve Hoşgörü* (Khaldun Taner and Tolerance), Milliyet Art, 145, June of 1; 1986, p. 29.
9. Taner, Haldun, *Eşeğin Gölgesi* (Donkey's Shadow), Bilgi Publications, Ankara, 1995, 109 p.
10. Taner, Khaldun, *Dışardakiler* (Outside People), Bilgi Publications, Ankara, 1990, 160 p.
11. Taner, Khaldun, *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım* (I Close My Eyes, I Do My Duty), Cem Publications, İstanbul, 1979, 160 p.
12. Taner, Khaldun, *Günün Adamı* (Man of the Day), Necdet Sander Publications, İstanbul, 1953, 160 p.

13. Taner, Khaldun, *Keşanlı Ali Destanı* (Ballad of Ali from Keshan), Bilgi Publications, Ankara, 1989a, 1964, 159 p.
14. Taner, Khaldun, *Vatan Kurtaran Şaban* (Shaban, the Savior of the Homeland), Bilgi Publications, Ankara, 1989, 106 p.
15. Taner, Khaldun, *Ve Değirmen Dönerdi* (And the mill was turning), Bilgi Publications, Ankara, 1991, 156 p.
16. Umarbekov Ulmas. *Сайланма. Учинчи жилд. Драмалар. Қиссалар*. (Selection. The third volume. Dramas. Stories), Tashkent: Gulom Publishing House of Literature and Art, 1985, 319 p.
17. Yelo'q S., Kenjaeva P. *An unexpected guest*, Tashkent, Akademnashr, 2011, 318 p.
18. Yuksel, Ayshegul, *Haldun Taner Tiyatrosu* (Haldun Taner Theater), Bilgi Publications, Ankara, 1986, 232 p.